

'רוח צרפת' ו'תרבות צרפת' ביישוב היהודי בארץ-ישראל (1882-1914)

יעקב שביט

יובכן, מלחמה לנו ברוח צרפת.¹
יוסף קלוזנר
'חושבים ידיעת לשון צרפת — לשון ולא רוח'.²
אחד-העם

רוח צרפת ותרבות צרפת

עד פרץ מלחמת-העולם הראשונה דומה היה, כי ארץ-ישראל מצויה בחוג ההשפעה התרבותית הצרפתית. השפעה זו היתה ניכרת ברבדים שונים ומרכזיים של היישוב היהודי — 'היישוב הישן' ו'היישוב החדש' כאחד. היא התמעטה, או אף נעלמה, כשעברה ארץ-ישראל לחוג ההשפעה של בריטניה. הביטוי הבולט למעבר זה היה, כמובן, ירידת מעמדה של השפה הצרפתית ביישוב היהודי. לא זו בלבד שהצרפתית לא התחרתה יותר עם העברית, היא גם חדלה מלשמש כשפה לועזית שנייה.

הירידה במעמדה של הצרפתית נעשתה בשני שלבים: במושבות התמעטה ההשפעה הצרפתית בעקבות סיומו של משטר האפוטרופסות בסוף המאה הי"ט, ואילו בחברה העירונית התמעטה בעקבות מלחמת-העולם הראשונה. גם בתקופה זו היתה תרבות צרפת רק מרכיב אחד בין מכלול המרכיבים של התרבות ההטרוגנית של היישוב היהודי, אך לאורך התקופה נמשכה הביקורת על מעמדה של רוח צרפת ב'יישוב הישן' וב'יישוב החדש' כאחד. הביקורת באה מחוגים שונים: מצד מי שנלחמו בכל גילוי של 'מודרניזציה' (=התמעבות), מצד מי שהתנגדו ל'טיפוס הצרפתי' של ה'מודרניזציה' של היישוב ומצד מי שראו במודרניזציה ובחילון ברוח צרפת מודרניזציה אנטי-לאומית במהותה. לא היתה התנגדות לאימץ של דפוסי 'צרפתיים' של עיבוד חקלאי או להשפעה בתחומים שונים של התרבות החומרית, אבל כל דבר שחותם אמתי או מדומה של רוח צרפת נקשר אליו זכה לקיתונות של ביקורת. אחד העם הבחין בין 'רוח צרפת' ל'לשון צרפת', אך אחרים ראו ב'לשון צרפת' שער אל 'תרבות צרפת' וממילא אל 'רוח צרפת'. 'רוח צרפת' היה ביטוי רוח בספרות התקופה לתאר בו מה שנתפס כערכים וכאידאות שמקורם בצרפת או לסגנון

* הרצאה שניתנה במסגרת כינוס חוקרים בינלאומי 'צרפת וארץ-ישראל במאות י"ח-כ' מטעם המרכז לחקר ארץ-ישראל ויישובה של יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית, ירושלים, כ"ב-כ"ד באדר תש"ן (19-21 במאוס 1990).

1 י. קלוזנר, 'מלחמת הרוח', הזמן: ילקוט ספרותי, וארשה 1986, עמ' 72.

2 אחד העם, 'בתי הספר ביפו', על פרשת דרכים, ב, ברלין תר"ף, עמ' קנא.

Monsieur le Baron
Edmond de Rothschild.

התרבותי ולהגוי החיים הצרפתי, ולרוח צרפת זו היה דימוי שלילי, שמקורו כבר בשלהי המאה הי"ח ואשר הופנם בתודעה היהודית וקיבל תוכן חדש בהקשר החברתי-התרבותי של ארץ-ישראל ברבע האחרון של המאה הי"ט.³

הנוכחות של תרבות צרפת ביישוב היהודי בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית נוצרה והתמסדה בעיקר על-ידי פעילותם של שני סוכני תרבות, שהיו מעורבים בעיצוב דיוקנו של היישוב היהודי — כי"ח ומשטר הפקידות של הבארון רוטשילד.⁴ כי"ח באמצעות מערכת החינוך

3 על המושג 'אופי לאומי' ועל הנסיון לאפיין את ה'אופי הלאומי' של אומות ותרבויות לאומיות ראה: E. Barker, *National Character*, London 1939²; F. Hertz, *Nationality in History and Politics*, London 1944, pp. 37-41; יש ספרות בשפע המנסה להגדיר ולאפיין את האופי הצרפתי ואת מהותה הסגולית של 'תרבות צרפת'. הפרדוקס הוא שלעיתים תכופות התרומה ה'לאומית' הצרפתית התפרשה כהשקפת עולם רציונליסטית-אוניוורסליסטית המבקשת לכפות על אומות בעלות היסטוריה משלהן ומהות משלהן חוקיות היסטוריות מופשטת וערכים כלליים. פון רנקה קבע בחריפות כי כל דבר גדול שהושג בגרמניה מאז ההשכלה הצרפתית הושג לא כחיקוי אלא כהתנגדות לרעיונות ולצורות צרפתיות. וראה: G.G. Iggers, *The German Conception of History*, 1986² pp. 74; 'יהודים בעלי השקפה לאומית יכלו לאמץ את עקרונות השוויון הפוליטי של המהפכה אך לא את הרעיון שלאומיות היא תוצר של אורחות ולא של 'רוח לאומית קיבוצית'.

4 סוכני התרבות הצרפתיים בקרב האוכלוסייה הערבית היו המיסיון, הקונסוליות ומוסדות חינוך. סיכום קצר ראה: ט' פארפיט, 'הקונסוליה הצרפתית והיישוב היהודי במאה הי"ט', קתדרה, 5 (תשרי תשל"ח), עמ' 144-161; א' כרמל, 'פעילות המעצמות בארץ-ישראל 1878-1914', י' קולת (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: התקופה העות'מאנית, א, ירושלים 1989, עמ' 143-162. מעניין להזכיר שמשרד החוץ הצרפתי מצא לפני המלחמה כי לציונות ולכי"ח אינטרסים מנוגדים והם מייצגים שני מיני מנטליות, שתי תרבויות: הציונות מייצגת לאומיות גרמנית ביסודה, ואילו כי"ח מייצגת יהדות בינלאומית שהראתה צרפתית. בזמן 'מלחמת השפות' טענו דוכרי 'עזרה' שהציונים מנהלים מאבק אנטי גרמני במהותו. בצרפת רווחה

סלבאטור פאטרימוניו,
קונסול צרפת בשנים
1881-1873, וחבר עוזריו

שלה והבארון באמצעות השפעתו על מכלול ההווה החברתית-התרבותית במושבות שתחת חסותו. רוח צרפת, לעומת זאת, כלומר רעיונות ואידיאלים, שזוהו כצרפתיים, יכלה להשפיע על העולם הרוחני של בני היישוב ללא 'סוכני תיווך' ישירים, והיא 'יובאה' לארץ על-ידי האינטליגנציה היישובית, שקלטה אותם במזרח-אירופה, או שנחשפה להם בארץ (או כתוצאה מתקופת לימודים בצרפת, כמו במקרה של אבשלום פיינברג ואיתמר בן אבי).

משנות השמונים ואילך נטלו סוכני תרבות שונים חלק פעיל בעיצוב תרבותם של היהודים בארץ-ישראל, ועל כן היתה זו תרבות הטרוגנית, שכן התרבות היהודית החדשה בארץ-ישראל היתה פתוחה וחשופה להשפעות תרבותיות מגוונות. הכוחות המרכזיים היו אלה של החברה הדתית-המסורתית, חברת 'עזרה', כ"ח, הבארון והגופים שייצגו את תנועת חיבת-ציון ואת הציונות והאידיאולוגיה של התרבות העברית (ואת ההשפעה התרבותית המזרח-אירופית שהביאו איתם). החברה היהודית הקטנה נחשפה בארץ-ישראל להשפעות תרבותיות שונות זו מזו. את המאבק ביניהם ב'שדה התרבותי' אפשר לתאר כמלחמת תרבות בזעיר-אנפין. זו התנהלה בתוך מסגרת תרבותית 'ריקה', כלומר בתוך חברה של תרבות התורכית ולתרבות הערבית המקומית לא היתה כמעט השפעה עליה ושתי התרבויות לא נחשבו מודל ראוי לחיקוי או כתרבויות שראוי להתקרב אליהן. בתוך המערכת התרבותית הזו יוצגו התרבות הצרפתית והתרבות הגרמנית על-ידי סוכני תרבות מאורגנים, שביקשו לעודד ולהפיץ צורות ותכנים שונים של מודרניזציה ברוחם. פעילות זו יצרה נוכחות תרבותית צרפתית וגרמנית בארץ בדמות של מוסדות חינוך ושיטות חינוך, ובמקרה הגרמני גם בנוכחות של מתיישבים מגרמניה. להתמודדות כזו בין תרבות צרפת ותרבות גרמניה לא היתה מקבילה בחברה היהודית החדשה במזרח-אירופה. כהקשר של התרבות היהודית

ההשקפה כי ארץ-ישראל, 'כשאר חלקי סוריה, הינה צרפתית'. ראה: ד' ויטל, המהפכה הציונית, ג: שלב ההכרעה (תרגם ג' ארייך), תל-אביב 1991, עמ' 167-187.

שם אפשר לדבר בעיקר על התמודדות בין רוח צרפת לרוח גרמניה. אף שכל הכללה והבחנה בתחום מורכב וסבוך זה היא שרירותית, דומה כי מעגל ההשפעה של רוח גרמניה ותרבות גרמניה על התרבות היהודית המזרח-אירופית היה רחב יותר מאשר מעגל ההשפעה של תרבות צרפת ושל רוח צרפת. זאת אף שהגות צרפתית, כתיבה היסטורית צרפתית וספרות צרפתית השפיעו על היצירה האינטלקטואלית והיצירה הספרותית במזרח-אירופה במאה הי"ט. בצדק מכנה ישראל ברטל את התרבות הצרפתית כ'מודל משני', בעוד תרבות גרמניה היתה המודל המרכזי של המודרניזציה של יהודי מזרח-אירופה. עיקר ההשפעה הצרפתית היה בתחום של הרעיונות הפוליטיים ובז'אנר של הרומן החברתי, שאומץ על-ידי כמה מסופרי ההשכלה החשובים.⁵ תחום ההשפעה הגרמני היה רחב יותר הן בגלל הזיקה הלשונית והקירבה הגאוגרפית והן בשל זיקה רוחנית עמוקה של 'רוח התקופה' היהודית למושגים ולערכים ממקור גרמני. ביישוב היהודי בארץ-ישראל נקבע בפועל היחס בין ההשפעה הגרמנית להשפעה הצרפתית בתקופה הנדונה על-ידי כוחם ופעילותם של 'סוכני התרבות' השונים, 'עזרה' מכאן וכי"ח והבארון מכאן, ותדמיתה של ההשפעה התרבותית עוצבה לא מעט על רקע הדימוי הרווח של שתי התרבויות ומידת הסכנה שנשקפה מהן לתרבות העברית.

התחרות בין הצרפתית לגרמנית ביישוב

המאבק בין הגרמנית לצרפתית על המעמד של השפה המודרנית של היישוב היה מאבק ממסוד שאת תוצאותיו קל יותר להעריך מאשר את תחומי ההשפעה בנושאים אחרים. הגרמנית והצרפתית התחרו על הבכורה כשפה האירופית של היישוב, וממילא כשפה שנייה. אמנם בשביל רוב תלמידי כי"ח העברית לא היתה השפה הלאומית, ומעמדה של העברית כשפת תרבות לא היה מובטח לגמרי בתקופה הנסקרת,⁶ אבל קשה להניח שאחת משתי השפות האירופיות היתה יכולה להפוך לשפת התרבות המשותפת של היישוב (כמו שאירע בחברות רב-לשוניות שונות תחת שלטון קולוניאלי). העברית שימשה ליהודים שפת תקשורת בין-עדתית, והתקבלה ביישוב החדש במישור האידאולוגי-העקרוני כשפת התרבות הלאומית. מאבקה של העברית נגד הגרמנית על ההגמוניה במערכת החינוך היה בעל אופי סמלי בעיקרו. גם מי שנאבקו לבסס את מעמד הבכורה

5 "ברטל, 'המודל המשני: צרפת כמקור השפעה בתהליכי המודרניזציה של יהודי מזרח אירופה' (1863-1977), 'כהן (עורך), המהפכה הצרפתית ורישומה: קובץ מאמרים, ירושלים 1991, עמ' 271-285. אך נזכיר כי כשהופיע תרגומי-עבודו של קלמן שולמן למסחרי פאריס של איזין סי בוילנה בשנים 1857-1860, יצא מאפו, שבעצמו הושפע מסי, לטעון בשצף-קצף כנגד 'חתונת העבריה עם הצרפתי איזין סי', שהרומנים שלו כונו על-ידי 'רמאנצן נשחתים'. הרומן של סי זכה לפופולריות עצומה ונדפס עד 1911 ב-11 הדפסות. ספרות צרפתית, מפול דה קוק עד בלזק, תוארה כספרות בולוורית או ספרות מדרג שני. שולמן, אף-על-פי שהיה ביקורתי מאוד כלפי האופי שלכשה המהפכה הצרפתית, העריך הערכה חיובית את רעיונות ההשכלה הצרפתית ואת השפעתה על הרפורמות באירופה. ראה: ספר דברי ימי עולם, ד, וילנה 1870, עמ' 37 והלאה.

6 ב' הרשב, 'מסה על תחית העברית', אלפיים, 2 (1990), עמ' 9-54; ש' מורג, 'העברית החדשה בהתגבשותה: לשון באספקלריה של חברה', קתדרה, 56 (תמוז תש"ן), עמ' 70-92. העובדה שבספרות בת הזמן נמצא הרבה עדויות על שימוש רוח בלשונות שונות מלמדת אמנם על כך שהעברית לא הפכה שפת דיבור בלעדית, ועל מצב הדיאלוסיה הלשוני של היישוב, אך בו בזמן גם על כך שהיתה הסכמה, כי לעברית ערך סמלי ונורמטיבי, ועל כך כל סטייה מה'נורמה האידאולוגית' צוינה, כפי שצוין הפער בין תמונת המצב הנשאפת לבין המציאות הלשונית.

המשרד הארצישראלי בשנת 1918 מצא 23 דוכרי צרפתית במושבות יהודה, למשל.⁹ במיפקד האוכלוסין מאוקטובר 1922 הצהירו רק 716 מכל הנפקדים (יהודים ולא יהודים) שהם משתמשים בצרפתית כשפת דיבור רגילה.¹⁰ נראה כי אומדנו של הכהן קרוב לאמת, כלומר רק 5% מכלל היישוב היו לדוכרי צרפתית בעיקר כתוצאה מחינוכם במוסדות הבארוך וכ"ח. סקר שערך דב וולחונסקי בראשון-לציון בשנת 1930 העלה כי נמצאו במושבה 134 איש שמסרו שהם יודעים צרפתית — לא ברור באיזו רמה.¹¹ נראה הדבר שמספר דוכרי הצרפתית ביישוב ערב מלחמת-העולם הראשונה הגיע לכמה אלפים, ורובם ככולם למדו את השפה בארץ. היה בכך כדי להעניק לצרפתית את הבכורה כשפה אירופית זרה, אך לא כדי לסכן את העברית.

אם כך, נשאלת השאלה מדוע יצאו הסתדרות המורים ובעלי-כריתיה למאבק נגד 'עזרה' ולא נגד כ"ח. 'עזרה' הצטיירה כמערכת חינוך יהודית בעלת אופי לאומי הרבה יותר מאשר כ"ח; היא היתה קשורה הרבה יותר מכ"ח לתרבות הדתית המסורתית של יהודי מזרח-אירופה, ובבתי-הספר שלה היה נהוג לימוד העברית בעברית. יותר ממחצית התלמידים ברשת 'עזרה' למדו בעברית כשפת ההוראה היחידה. למרות זאת בחרו מחוללי 'מלחמת השפות' לכוון את מאבקם כנגד 'עזרה' וכנגד מדיניותה בשאלת שפת ההוראה בטכניקום החדש בחיפה ולא כנגד כ"ח, אף שבבתי-הספר החקלאי מקווה-ישראל, למשל, שהיה לו מעמד נכבד ואף סמלי, שלטה הצרפתית שליטה מלאה כמעט.¹² חשוב לזכור שלא היה שום מניע פוליטי מאחורי המאבק ב'עזרה' וודאי שהוא לא נהל

9 ספירת יהודי ארץ-ישראל, א: מושבות יהודה, יפו תרע"ח, עמ' 89. על העברית כשפתם הצהירו 4,217, על יידיש 2,309 ועל גרמנית 15.

10 'מתוצאות המפקד הארצישראלי', קונטרס, קכו (י"ח אייר תרפ"ג), עמ' 3. על עברית כשפת דיבור הצהירו 80,396 ועל גרמנית 1,781, אך אין בכך כדי להעיד על ידיעת השפה או על השימוש בה לצרכים שונים. רק 1,946 הצהירו על יידיש כשפת הדיבור שלהם.

11 ד' וולחונסקי, 'ראשון לציון לאור המספרים', מסחר ותעשייה, 7, 5 (מארס 1930), עמ' 49. בשנת 1883 היה בראשון-לציון רק אחד שידע לכתוב צרפתית, ישראל בלקינד. ראה: ח' חיסין, מסע בארץ המובטחת, ההדירה ש' לסקוב, תל-אביב 1982, עמ' 95.

12 משה רינות טוען כי הסיבה לבחירה בטכניקום כיעד המאבק היתה שבתי-הספר של כ"ח לא היו מתחרה של ממש לבתי-הספר העבריים, אך אינו מציין את ההבדלים באוכלוסיות התלמידים בשתי הרשתות כסיבה לכך. ראה: מ' רינות, 'החינוך בארץ-ישראל 1882-1918', קולת (לעיל, הערה 4), עמ' 707. הנתונים שהוא מביא מעידים כי מבחינה מספרית לא היה הבדל גדול בין כ"ח ל'עזרה', וכי בשני המוסדות היה היחס ללימוד העברית ולהוראת העברית דומה בדרך-כלל. בשנת 1914 למדו בבתי-הספר של 'עזרה' 2,624 תלמידים, במוסדות כ"ח למדו 2,071 תלמידים ובשאר בתי-הספר — 1,200 תלמידים. יודעי צרפתית ביישוב היו על-פירוב תלמידי כ"ח או בתי-ספר אחרים בארץ, ורק מיעוט מבוטל ידע את השפה לפני עלייתו. על 'מלחמת השפות' ראה גם: מ' רינות, 'הסתדרות המורים, התנועה הציונית והמאבק על ההגמוניה בחינוך בארץ-ישראל 1903-1918', מאסף הציונות, ד (1976), עמ' 120-121; על מעמדה של הצרפתית במקווה-ישראל ראה: י' אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, ב, ירושלים 1986, עמ' 85. א"ש הירשברג כתב כי בוגרי מקווה-ישראל יוצאים כ'צרפתים פורעי מוסר, שונאי עמם ובוזי היהדות', וגם כמי שאינם מוכשרים לעבודת האדמה, וגרס כי החינוך על טהרת הצרפתיות אינו מכשיר את הבוגרים להשתלבות בחיי הכלכלה או הפוליטיקה של ארצות המזרח. א"ש הירשברג, משפט היישוב הישן, ירושלים 1979 (וילנה תרס"א), עמ' 24-25. על תולדות כ"ח ב'מזרח' ופעילותו ראה: א' רורדיג, חינוך, חברה והיסטוריה — 'כל ישראל חברים' ויהודי אגן הים התיכון 1860-1929, ירושלים 1991. ספרו של רורדיג מביא, בצד תיאור ההתפתחות של מוסדות כ"ח במוזרח ובארץ-ישראל, כמה תעודות רבות-ערך לעניינינו בנוגע למודל החינוכי של כ"ח ותפיסת האדם והתרבות שלה, כמו גם באשר לאופן שבו ראתה את המהות של תרבות צרפת כמייצגת של 'תרבות המערב' העליונה על-פני 'תרבות המזרח'. ראה בעיקר דיווחו של א' ענתבי מה-1 בפברואר 1914, שכל רוחו עומדת בסתירה לדברי הביקורת שהוטחו נגד כ"ח, שם, עמ' 179-181. וראה גם מכתבו של מ' פרנקו הגורס כי עברית לא תוכל לעולם להיות אמצעי להבנת הציוויליזציה

בשל נטייה מדינית פרו-צרפתית ואנטי-גרמנית. זאת ועוד, כפי שראינו, מספר דוברי הצרפתית ביישוב עלה בהתמדה במרוצת התקופה, והיה גדול בהרבה ממספר דוברי הגרמנית. בחינה של הרכב התלמידים בשתי רשתות החינוך עשויה לתת את התשובה לשאלה מדוע נבחרה 'עזרה' כיעד למאבק. הלשון הצרפתית ורוח צרפת לא נחשבו עוד בעיני מנהלי המאבק כמתחרות מסוכנות לעברית ולרוח העברית. אחרי שסוכני התרבות הצרפתית במושבות נעלמו, והחינוך העברי קנה לו בהן שליטה, נותרה כ"ח בעיר כסוכן של תרבות צרפת. עיקר מאבקם של האידאולוגים של התרבות העברית נגד ההשפעה הצרפתית התמקד במושבה, ליבה ומוקדה של ההתיישבות החדשה. מוסדות כ"ח, לעומת זאת, פעלו בערים, ורוב תלמידיהם היו בני היישוב העירוני הספרדי. השפעתה של רוח צרפת על מגזר זה של האוכלוסייה היהודית לא נחשבה מסוכנת להשתרשות של התרבות העברית. הטענה הרווחת היתה שלצרפתית יש במגזר חברתי זה ערך חברתי-כלכלי ולא דווקא תרבותי. הצרפתית נלמדה במוסדות כ"ח בעיקר כשפת תקשורת לצורך הפעילות הכלכלית. לעומת זאת, רוב תלמידי רשת 'עזרה' באו מקרב הציבור האשכנזי ומכאן החשש מפני השפעת התרבות הגרמנית. הטכניקום סימל את השילוב המיוחל כל-כך בין המדעי הכללי לתרבות העברית, ולגרמנית היתה יוקרה רבה הרבה יותר מאשר לצרפתית. טעות היא להניח שלא נוהל מאבק נגד כ"ח כי הצרפתית נחשבה כשפת ההשכלה האוניוורסלית וכשפת התקשורת הבינלאומית כאחד, כלומר בגלל יוקרתה; ¹³ בקרב מי שהנהיגו את המאבק נגד 'עזרה' ולא נגד כ"ח היתה לגרמנית יוקרה רבה יותר.¹⁴

על רקע זה נראה המאבק המאורגן בגרמנית מובן אך גם פרדוקסלי. הוא כוון נגד הגרמנית, כי הצרפתית חדלה לשמש בת תחרות לעברית, אבל הוא נוהל נגד שפה שבה ניתן לתלמידים חינוך ברוח לאומית, ונגד שפה שייצגה תרבות מוערכת ובעלת יוקרה רבה. גם בתקופת 'מלחמת השפות' לא הוטחו ביטויי גנאי כלפי התרבות הגרמנית, כפי שהושמעו לאורך כל התקופה כנגד התרבות הצרפתית. ההערכה החיובית של תרבות גרמניה היתה עמוקה מכדי שתשתנה גם בסערת המאבק הציבורי.

הדימוי השלילי של תרבות צרפת

לדימוי השלילי הרווח של 'תרבות צרפת' שורשים בחברה היהודית במערב אירופה (גרמניה) ובמזרח. אחד. תהליכי החילון בחברה היהודית במערב במאה הי"ח ואילך זוהו כפרי השפעה צרפתית וככניעה לרוח צרפת, שהיתה סמל לתרבות ה'חופשית' והחילונית. לשון צרפת, כתב יעקב עמדין, מוליכה את לומדיה הישר 'לשחוק ונבול פה', ולכל שאר גילויי ההפקרות, שהם 'כידוע

המודרנית, שם עמ' 225. לפי דו"ח מאוגוסט 1901 היו בין 200 תלמידי בית-הספר של כ"ח בירושלים באותה שנה גם תלמידים אשכנזים שהוריהם יוצאי רוסיה, אך לא ברור מה היה חלקם בכלל התלמידים. הדו"ח מוסר כי יש בינם לבין שאר התלמידים חיל, וצריך למשוך אותם לבית-הספר. שם, עמ' 156-159.

אלבויס-דרור (שם), עמ' 75.

13 'כשאני כותב גרמנית', כתב דב בר בורוכוב, 'אינני שייך רק לתרבות גרמנית אלא לתרבות הכלל אנושית', ראה: 14 אגרות בר בורוכוב 1887-1918, בעריכת מ' מינץ, תל-אביב 1990, עמ' 449. אף שבבורוכוב הסתייג בצורה בוטה מתכונות מרכזיות של 'גרמניה שבורח' לפני מלחמת-העולם הראשונה, הוא זיהה את התרבות הגרמנית עם ה-Weltkultur

לכל ... פרי ותולדות אותו לשון.¹⁵ 'מה לנו ולדרך הצרפתים העליונים?' תהה הרב שמעון אגסי בשנת 1913 כנגד גילויי החילון בקהילות המזרח, בהשפעת כ"ח, קהילות שבהן נמצא, כלשונו, אמהות יהודיות השמחות בראותן את בן 'מצפצף' לשון צרפת' ובתן 'מפטפטת צרפתית ופורטת על פי הנבל, ואומרת שישו בני מעי שישו בראותי ילדי צרפתים גמורים מעשי ידי להתפאר...'.¹⁶ שתי המובאות לקוחות מהקשרים היסטוריים-תרבותיים שונים. תלונתו של עמדה אופיינית להתנגדות להשפעה הצרפתית בגרמניה, שבעיניו סימלה השפעה חילונית שלילית, ואילו זו של אגסי כוונה נגד תוכן החינוך בביהספר של כ"ח ובארצות שתחת שלטון קולוניאלי צרפתי. מכל מקום, מובאות אלה ורבות אחרות מורות כי התרבות הצרפתית זוהתה בחוגים שומרי המסורת עם חילוניות והתפקדות. בעיני חוגים לאומיים היה כלפיה יחס שלילי מטעמים אחרים, דומים מבחינות רבות לאלה שהכתיבו את יחסה של החברה המסורתית. תרבות צרפת לא סימלה רק ערכים של חופש פוליטי אלא גם של הפקרות פוליטית וניווך מוסרי. הספרות הצרפתית תוארה תדיר כספרות קלוקלת, נמוכה ובלווארית.¹⁷ כשפרסם אליעזר בן-יהודה תרגום לסיפור של ברנאר לאזר בשם 'חמישה פשעים', התקצף עליו אחד העם, שלא הסתפק בדברים השגורים על 'התבטלות הרוח', אלא כתב על 'רוח זר, צרפתי, שבא לארץ ומטיל זוהמא בלבבות'.¹⁸ דומה כי קל היה לו לחרוץ משפט בוטה כזה בגלל הדימוי המושרש של הספרות הצרפתית. בן-יהודה נחשב מי שנתן תחת השפעת רוח צרפת ואף פרסם ב'החבצלת' מדור של 'ידיעות מפאריס', מה שבחודאי חידד את העוינות של האינטליגנציה הלאומית היהודית-הרוסית כלפיו. זאת אף שבעיתונות התפרסמו הרבה יותר תרגומים מגרמנית ומספרות יהודית גרמנית מאשר מצרפתית.¹⁹

15 על לימוד הצרפתית בבתי-הספר היהודיים בגרמניה ועל התגובה של החברה המסורתית ראה: מ' אליאב, החינוך היהודי בגרמניה בימי ההשכלה והאמנציפציה, ירושלים תשכ"א, עמ' 15-18 ועוד. המובאה אצל ב"צ דינור, 'שאלת הגאולה ודרכיה בימי ראשית ההשכלה', במפנה הדורות, ירושלים תשל"ב, עמ' 237-239. ר' יחזקאל לנדא כתב נגד יהודי אשכנז המפוזרים ממונס כדי 'ללמד בניהם ובנותיהם לשון צרפת, להרגילם לשחק ונכול פה, ראה: י' לנדא, אהבת ציון, פראג תקפ"ז. לפני המלחמות הנפוליוניות, וביתר תוקף אחריהן, התנהל בגרמניה מאבק נגד מעמדה של הצרפתית בתרבות הגרמנית. ליחס החיובי לגרמנית תרמה בלי ספק העובדה שנחשבה כקרובה לאידיש, ולכן קל היה יותר לתלמיד 'לתקן' את האידיש שבפיו ו'להפוך' אותה לגרמנית. תורה לידידי י' ברטל על ההארה. לעתים תוארה הגרמנית כשפה מועדפת על-ידי הסמינרים, שכן בה נכתבה רוב הספרות הפדגוגית. ראה: אלבוים-דרור (לעיל, הערה 12), עמ' 75. מוסה כותב שיהודי גרמניה חתרו למהוגנות (Sittlichkeit), מושג שאימצו מהתחייה הפייטסטית והאוונגלית של המאה ה-18, שקיבלה דחיפה מן המאבק נגד 'צרפת הלא-מוסרית', ראה: G.L. Mosse, 'Jewish Emancipation between Bildung and Respectability', J. Reinharz & W. Scatberg (eds.), *The Jewish Response to German Culture from the Enlightenment to the Second World War*, New England 1985, p. 4.

16 דברי הרב שמעון אגסי מובאים בתעודות המקור שערך י' ברטל לספרו של י' צור, דיוקנה של התפוצה, ירושלים 1975, עמ' 362-364. ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א) מתח ביקורת על הצעירים המתלבשים ב'לבוש צרפת' ו'לומדים לשון צרפת' וקוראים ספרות חילונית בצרפתית, ראה: מעגל טוב, מהדורת א' פריימן, תל-אביב-ברלין תרפ"א, עמ' 114-117 ועוד. ספרות התקופה מלאה ביטויים מעין אלה, המזהים את 'רוח צרפת' עם 'מודרניזציה חילונית'.

17 אחד העם, קלוזנר ומבקרים אחרים כתבו בהשפעת המבקרים הרוסיים בני הזמן שנאבקו נגד חידת הספרות הפופולרית הצרפתית לספרות הרוסית, אך ראוי לזכור כי הגדרתה של זו היתה גמישה מאוד, וכללה לעתים קרובות סופרים הנחשבים לקנוניים.

18 ראה: ג' ירדני, העיתונות העברית בארץ-ישראל 1863-1904, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 401, הערה 358. על כך שאחד העם לא היה ממעריצי הספרות הצרפתית ניתן ללמוד מהערתו בספרו של אוליבר גולדסמית 'אזרח העולם' (*The Citizen of the World*) עולה בערכו על 'מכתבים פרסיים' של מונטסקייה, אך לא התמזל לו מזלו לזכות בתהילת עולם. על המדור 'מכתבים מצרפת' ראה: שם, עמ' 257.

19 שם, עמ' 81-87, 153-158.

יוסף גדליה קלזונר
(1874-1958)

צרפת, אם כן, לא נתפסה כמודל לחיקוי וכהשראה לא בתחום הפוליטי ולא בתחום התרבותי. ב‘צרפת’, יש לזכור, כי הכוונה לא לרעיונות המהפכה הצרפתית, אלא למציאות הפוליטית-התרבותית בצרפת של המאה הייט, כפי שהצטיירה בעיני המשקיפים היהודיים. מי שרואה ב‘ארץ צרפת... אם כל הארצות, שבדרכה יבקשו ללכת, הולכים בדרך רעה’, כתב פרץ סמולנסקין.²⁰ ביטוי קיצוני לדימוי הזה נמצא במאמרו של יוסף קלזונר משנת 1896, על-פי הרצאה שנשא בחנוכה באודיסה. קלזונר טען כי ‘המטריאליות הגסה, השחתת המדות, פריצות המוסר וקלות הדעת תצאנה מצרפת, יון החדשה, ותתפשטנה בכל הארץ, וגם עדינו הגיעו כבר... האידיאליזמוס העברי, הקרבת עצמו על מזבח הדעות, החמלה והחנינה, הצניעות וטהרת חיי המשפחה, כל אלה הולכים הלך וכלה, הלך והתמעט’. צרפת סימלה אפוא מכלול ערכים שליליים שעמד בסתירה גמורה למערכת הערכים היהודית החיובית. לכן יכול היה קלזונר להכריז, כי ‘מלחמה לנו ברוח צרפת’, כלומר מלחמה בתרבות האירופית שסמלה תרבות צרפת.²¹ עמדה שלילית מנקודת מוצא אחרת ביטא שמעון דובנוב. בעיניו סימלה צרפת את ההשקפה שאדם נעשה בן לאומה כתוצאה מהיותו אזרח המדינה, בעוד שלפי השקפתו אדם ‘נולד לתוך האומה’ לה הוא שייך. מושג הלאומיות המזוהה עם הלאומיות בנוסח צרפת יוצר לדעתו ‘אסוציאציה מזויפת’ בין לאומיות לבין ‘ריאקציה, מעשי-חמס ופריצות המוסר’.²² לעומת זאת, ראו בצרפת המהפכנית דווקא את המבשרת והמפיצה של מושג ‘הלאומיות הטבעית’.²³ בהקשר התרבותי המזרח-אירופי נקשרה תרבות צרפת בדימוי של תרבות זרה, שנקלטה בעיקר על-ידי האריסטוקרטיה והבורגנות הגבוהה בסתירה ל‘רוח העממית’ האוטנטית של התרבות הלאומית. מכלול הדימויים האלה התמזג בדימוי שלילי כולל בהקשר הלאומי-התרבותי החדש בארץ-ישראל ועל רקע ה‘תחרות התרבותית’ בין מוקדי השפעה וסמכות שונים.

בכל מקרה, ראוי להבחין בין היחס לרעיונות הפוליטיים המופשטים, שמקורם בנסיון

20 סמולנסקין לא יצא נגד הרציונליזם הצרפתי אלא נגד הלאומיות האזרחית הצרפתית, משום שראה באור שלילי כל אפשרות שניתנה ליהודים, להלכה או למעשה, לאבד את זהותם הלאומית. יחסו לכיח היה יחס חיובי, משום שראה בה חברה שעניינה ב‘תיקונים חיצוניים’ של מצב העם היהודי, ושאינה מטפה לפילוג העם היהודי ליהודים בני אומות שונות, וזאת בניגוד ל‘מתבוללים הגרמנים’. ראה: כתבי פרץ סמולנסקי, ‘ירושלים תרפ”ה’, א, עמ’ 38-52. אעיר עוד כי כשלילינבלום טען שהעברית אינה חייבת להיות שפתו של היישוב העברי החדש בארץ-ישראל, הוא הציע במקומה אפשרות את האנגלית או הגרמנית, אך לא את הצרפתית. ראה גם: ‘קולת, השתקפות המהפכה הצרפתית בתנועה הלאומית היהודית’, כהן (לעיל, הערה 5), עמ’ 287-318.

21 קלזונר (לעיל, הערה 1), עמ’ 67-72. המאמר הוא סיכום הדימוי השלילי של רוח צרפת בספרות התקופה. ש’ דובנוב, ‘היהודים כאומה רוחנית (תרבותית-היסטורית) בקרב אומות מדיניות’, מכתבים על היהדות הישנה והחדשה (תרגם א’ לוינסון), תל-אביב תרצ”ז, עמ’ 27, 40-41.

23 הפרדוקס בהקשר זה הוא שהמודל הצרפתי של היחס בין ‘לאומיות’ ל‘אזרחות’ נתפס לעתים כשלילי, משום שיצר ההבחנה בין שייכות לאומית לבין אזרחות, ואפשר לראות ביהודים אזרחים שאינם מהווים חלק מן החברה הלאומית שבתוכה הם יושבים, אבל בעת ובעונה אחת אפשר ליהודי להיות אזרח שווה זכויות בכול בלי להפוך לבן האומה שבתוכה חי. אין צורך לומר שנקודת המבט של יהודים במזרח-אירופה בסוגיה זו היתה שונה מזו של יהודים במערב בגלל האופי השונה של החברות שבתוכן חיו. אעיר עוד כי בעיני יהודים לאומיים רבים אנגליה היתה המודל החיובי של חברה לאומית, בעיקר משום שהשכיחה לשמור על המסורת תוך כדי שינוי ותמורה, ולהבטיח את אחדות הגוף הלאומי למרות חילוקי-דעות פוליטיים. בניגוד לדעה רווחת היה למשכילים ולאנטיסלגנציה היהודית במזרח-אירופה ידע לא-מבוטל כלל ועיקר על אופיה של החברה האנגלית ועל ההיסטוריה המודרנית שלה. באחרונה הקדיש המחקר תשומת-לב רבה לרישומה של המהפכה הצרפתית על התודעה היהודית בעת החדשה, אבל ‘המהפכה’ לא גילמה את מכלול היסודות של ‘הנסיון ההיסטורי’ הצרפתי, וראוי לבחון, על כן, את ‘רישומה של צרפת’ בהקשר רחב יותר.

ההיסטורי הצרפתי, לבין התדמית השלילית של מציאות החיים הפוליטיים בצרפת של המאה הי"ט ותרבותה של צרפת כפי שהיא באה לידי ביטוי בספרותה או בסגנון החיים ה'טיפוסי' לה. הדימוי השלילי הזה הובא ארצה על-ידי חובבי-ציון, וכאן הוחרף כתוצאה מהיחס הביקורתי לפעילותו של הבארון.

הדימוי של נוכחות צרפת ורוח צרפת ביישוב

הדימוי של הנוכחות הצרפתית בארץ היה מורכב משני יסודות: הערכת משקלה והשפעתה של תרבות צרפת, בחברה העירונית ובחברה הכפרית, והיחס השלילי מלכתחילה כלפיה. הנוכחות הצרפתית בארץ-ישראל לא הטרידה את היישוב כשנגעה בחברה הערבית. הממשלות השונות בפאריס לא אהדו במיוחד את היישוב, בוודאי לא את 'היישוב החדש', וגם לא תמכו בציונות. עיקר הפעילות הצרפתית התמקד בציבור הערבי-הקתולי. לא צרפת של המהפכה ושל הבשורה המהפכנית הרציונלית-האוניוורסליסטית היתה מיוצגת בארץ-ישראל על-ידי המוסדות הצרפתיים השונים, אלא צרפת הקתולית והשמרנית. המוסדות הצרפתיים לא התכוונו להפיץ במזרח את רוח המהפכה אלא את לשון צרפת ותרבותה בגוון שמרני מובהק. אהרן אהרנסון תלה את מיעוט ההשפעה הצרפתית, שאותה העדיף על פני השפעה גרמנית, באופי חסר-יזומה – תיאור שאין לו מה לסמוך לנוכח הפעילות התרבותית הצרפתית בלונדון. סוכני הבארון הביאו איתם למושבות שיטות חקלאיות, דמות של מערך פסי וכדומה, אך השפעתם היתה מצומצמת בהרבה ממה שמקובל לחשוב.²⁴ למושבות הטמפלרים בארץ היתה בתחום זה השפעה רבה יותר. העדויות בנות הזמן מרבות לתאר את השפעת הסגנון התרבותי הצרפתי על מושבות הבארון, אבל אינן מביאות תיאור מוחשי של סגנון תרבותי זה. נגינה בפסנתר, למשל, ודאי שאינה יכולה להיחשב כביטוי לתרבות צרפתית דווקא, אלא אם כן נקשרו סממני תרבות כאלה (קריאת ספרות יפה, נגינה בפסנתר וכדומה) בתמונת העולם של העולים מהאימפריה הצארית בהשפעה תרבותית צרפתית. גם הצרפתית לא היתה שפה יחידה בבתי-הספר שבחסות הבארון ולא זכתה בכבודה.

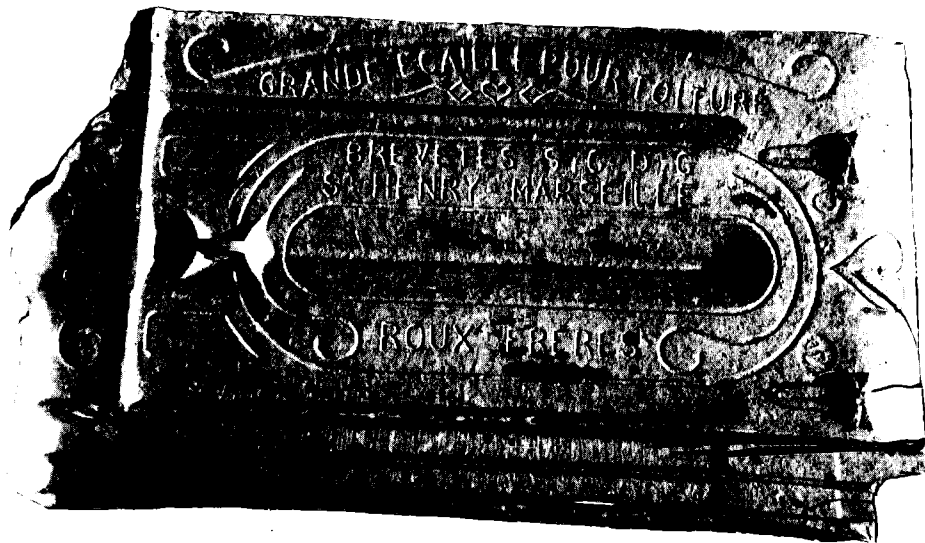
ובכל זאת, בספרות בת הזמן ובספרות שנונה ממנה רווח מאוד תיאור המושבות כמעין מובלעות צרפתיות בארץ-ישראל, או בלשונו של אהרן אהרנסון, כמי ש'דינן כדון אחוזות צרפתיות'.²⁵ הספרות מלאה בתיאור תהליך 'הצירפות' של המושבות. באחדות מהן, כך התרשמו המבקרים, 'ובראש-ובראשונה בזכרון-יעקב', שלטה הצרפתית, והבריות בהן 'מצפצפים כל היום בצרפתית'.²⁶ גרם לכך, לדעתו, הצורך בתקשורת עם פקידות הבארון, אבל גם הפיתוי לנסוע

24 על 'יחסותם הצרפתי' במושבות הבארון ראה: י' בן ארצי, המושבה העברית בנוף ארץ-ישראל 1882-1914, ירושלים 1988, עמ' 155, 281; ר' אהרנסון, הבארון והמושבות: ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בראשית 1882-1890, ירושלים 1990, עמ' 100-113, 276-279.

25 א' ליבנה, אהרן אהרנסון: האיש וזמנו, חיפה 1979, עמ' 47-48, 117. יש הפרזה רבה בדבריה של אלבוים-דרור על ההשפעה הצרפתית המעצבת על עולמו האינטלקטואלי והרגשי של אהרנסון, ראה: אלבוים-דרור (לעיל, הערה 1), עמ' 329.

26 חיסין דיווח בשנת 1891 כי 'ממקצועות הלימוד שפר חלקה של השפה הצרפתית, שכל בני הנעורים דוברים בה בתקוה להגיע לפאריס'. את זכרון-יעקב תיאר כ'פריס קטנה' (petit Paris), שבה הצרפתית שגורה בפי כל, ראה: חיסין (לעיל, הערה 11), עמ' 128-129, 312, 217-318. אביא עוד כמה עדויות: ה' יפה כתב בשנת 1893, כי בבתי-

רעף מתוצרת מרסיי,
שהיה נפוץ במושבות
(כאן – מזכרון-יעקב)

ללמוד בפריס בתמיכת הבארון היה פיתוי גדול, והוליד מעמד של 'חאג'ים לפאריס'. בכמה בתים, כתב בסרקזם, 'כמעט הרגו אותי העלמות בלהגן מרצונן להציג לפני את השכלתן ולהפגין את ידיעותיהן בשפה הצרפתית'. גם בביקורו בראשון-לציון התרשם חיים חיסין כי כל בני הנעורים במושבה דוברים צרפתית, ומתכוונים להישלח לפריס להמשך לימודיהם.²⁷ כך התרשם גם א"ש הירשברג שבארץ-ישראל נעשית 'קפנדריה להשכלה הכללית'. בספרייה ביפו מצא את 'כל ספרי אמיל זולה, אלפונס דודה, איזין סי וחבריהם הצרפתיים', ובבית איכר בפתח-תקווה התפלא מאוד 'לראות ספרים צרפתיים מתגוללים על השולחנות וספרים עבריים לא מצאתי בבית'.²⁸ השכלה צרפתית במושבות לא נתפסה בספרות הזמן כבעלת ערך חברתי כלשהו. היא נכרכה תמיד באפיונים שליליים בוטים כמו 'טומאת הצרפתים', 'פחזות צרפתית', 'השכלה צרפתית קלה וריקה', המייצרת 'צרפתים-עברים פורעי מוסר, שונאי עמם ובוזי היהדות', דור ש'פריז מבטם ואנשיה מופתיהם'.²⁹ צירוף של חינוך צרפתי וחינוך יהודי או עברי לאומי נראה בלתי-אפשרי.

הספר בזכרון-יעקב שלטה בכיפה הצרפתית, ראה: מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, ב, ירושלים 1981, עמ' 258-259. 'אינשטדט-ברזילי כתב ברוח דומה בשנת 1896, ראה: שם, עמ' 287. ח' קלוורסקי ראה בצרפתית כרטיס-יציאה מהארץ, ראה: שם, עמ' 397. כזאת היתה גם התרשמותם של כמה מפקדי הבארון, ראה: ש' שאמה, בית רוטשילד וארץ-ישראל, ירושלים 1980, עמ' 123, 126-127; 'מרגלית, 'מפעלו של הברון אדמונד דה-רוטשילד 1882-1899', קולת (לעיל, הערה 4), עמ' 481-482. א' רוקח תיאר את פקדי הבארון כמי ש'חטאו, עון ופשעו להטיל זוהמה בלב הילדים ולחנכם על ברכי מנהגי צרפת'. ראה: אהרנסון (לעיל, הערה 24), עמ' 273-287. שם הגנאי 'זוהמה' ליווה פעמים רבות את תיאור תוצאות החינוך הצרפתי ואת אופיו של החינוך הצרפתי.

47

- 27 חיסין (לעיל, הערה 11), עמ' 128-129. אבל יותר מהצרפתית מתח ביקורת על תפוצת השימוש באידיש, זו 'לשון עילגים גרמנית' בארץ האבות.
- 28 א"ש הירשברג, מסע בארץ המזרח, ירושלים 1976 (וילנה 1910), עמ' 167-168; הנ"ל (לעיל, הערה 12), עמ' 15-16, 24-25. במושבות הגליל היה המצב שונה.
- 29 הירשברג (לעיל, הערה 12) עמ' 24-25.

מנקודת מבטם של שומרי המצוות צרפתית היתה שער לחילון, ומנקודת מבטם של הלאומיים היתה שער לנטישת התרבות העברית ולירידה מן הארץ. כל זה נבע גם מהנחתם היסודית כי האיכר במושבה צריך להיות חד-לשוני ובעל השכלה מצומצמת ותכליתית.³⁰ נראה הדבר, שבני הזמן הפריזו מאוד בהשפעת תרבות צרפת על החברה והתרבות במושבות. היא בוודאי לא השתלטה על כל המרקם החברתי-תרבותי, אלא תפקדה רק בקטעים שלו, אבל עצם נוכחותה היה בניגוד לדמות הרצויה של התרבות. היה זה גילוי של תרבות (אקולטורציה) מוגבל ללא קולוניאליזם מתרבת. קשה כמובן לדעת עד כמה היתה תרבות צרפת משתרשת ומתפשטת אילו נמשך משטר החסות של הבארון, אבל סיומה של האפוטרופוסות הביא לקיצו את 'עידן הצרפתי' במושבות. בהעדר ספריות, מורים, מכוני תרבות ובתי-ספר, לא היה לצרפתית כשפת תרבות וכתרבות שום סיכוי.

שונה היה המצב בחברה העירונית. כאן היתה תועלת רבה בידיעת הצרפתית, ובכך הודו גם מבקריה החריפים של כ"ח. הירשברג תיאר את בית-הספר של כ"ח בירושלים כ'פנה אחת בארץ צרפת', גרס שהוא מחנך להשכלה שטחית ומזויפת, אבל הודה שהצרפתית מאפשרת ליהודים הספרדים להשתלב במרקם הכלכלי של הלוונט. הוא התנגד בתוקף ללימוד האנגלית שהונהג בבית-הספר לנערות אוולינה דה רוטשילד, שהיא מיותרת לא פחות מהצרפתית; אבל, הוסיף, אף שהצרפתית אינה מביאה 'לא השכלה ולא כלכלה' אפשר להצדיק את לימודה בכך שהנערות תינשאנה בבוא העת לדוכרי צרפתית דוכרי כ"ח, וכך יקומו משפחות צרפתיות בנות דת משה בירושלים, אבל אנגלית היא שפת המיסיון ואין בה כל צורך.³¹ בשנת 1911 כתבה רחל ינאית בבזו על אותו 'טיפוס ידוע של חינוך אליאנסי, שכל השכלתו ואירופיותו מצטמצמת בידיעה שטחית בשפה הצרפתית ובתלבשת מגהצת-למחצה, אותו הטיפוס המשולל כל קרקע מוסרית, רכוש רוחני ובסיס בחיים'.³² אברהם אלמליח, סופר ואיש ציבור ממוצא ספרדי, תיאר בלעג את הידיעה השטחית של הצרפתית בקרב תלמידות כ"ח: 'הנה חינוך צרפתי לבנות אין לו כל ערך מעשי, ולא רק שאינו מועיל אלא גם מזיק הרבה מאד. כי שערו נא בנפשכם: עלמה יהודיה בדמשק מדברת צרפתית ואפילו היטב, בעיר ערבית לכל פרטיה כעיר זו — למה יועיל לה? או להביט אחר כך מגבוה על בעלה היהודי-הערבי הפשוט, או לקרוא אי-אלה רומנים לפטפט קצת עם חברותיה'.³³ עיקר הביקורת כוונה נגד הוראת הצרפתית לבנות, שלא נמצאה בה כל תועלת, בעוד הוראת הצרפתית לבנים נתפסה כבעלת ערך בהקשר החברתי-כלכלי. בכל מקרה, המבקרים את מוסדות כ"ח בעיר לא הרבו להתריע על התפקיד האנטי לאומי שלה, וזאת, כאמור, בגלל הזהות של

אברהם שמואל הירשברג
(1858-1943)

זעמוד ממול: ראובן יובין, החלבן מרמת-גן שמן על בר, 1923 בקירוב) — ניכרת כאן השפעת הציור הצרפתי בן זמנו

30 דמות האיכר ה'טבעי', שעודף השכלה עומד בניגוד לטבעו ולצרכיו, היתה משותפת לכותבים מחוגים שונים והושפעה, בלי ספק, ממודלים אירופיים ממשיים וספרותיים של 'איכרות אותנטית' ואף 'אבטוכטונית'. ראה, למשל: הירשברג (לעיל, הערה 28), עמ' 149; א' בן-יהודה, 'דרושים איכרים פשוטים', אליאב (לעיל, הערה 26), עמ' 135-136. חיסין (לעיל, הערה 11), עמ' 129, 128 ועוד. בשנת 1912 הועלתה בפתח-תקוה הצגה בשפה הצרפתית שעוררה מחאות קולניות מצד הפועלים שהיו באולם. לא עזרו דברי הכיבושין של ד"ר ברנשטיין כהן, שאמר לפועלים כי אינם מבינים לרוחם של אלה שהצרפתית שגורה בפה. ראה: ג' קרסל, אם המושבות פתח-תקוה, פתח-תקוה תשי"ג, עמ' 596.

31 הירשברג (לעיל, הערה 28), עמ' 333-334.

32 ר' ינאית, 'לשאלת הקולטורה בארץ-ישראל', האחדות, יז (ט בשבט תרע"א), עמ' 12-13.

33 א' אלמליח, היהודים בדמשק, יפו 1912, עמ' 31. גם הורים שבניהם למדו ב'עזרה' ביקשו שבניהם ילמדו צרפתית, בגלל תפקודה בהקשר החברתי-כלכלי.

תלמידיה. ביקורת על הוראת הצרפתית (ושפות אחרות) בגימנסיות העבריות לא נשמעה.³⁴

עמדתו של אחד העם בזכות דו-לשוניות

למרכה הפליאה היה זה דווקא אחד העם, שנתן הכשר להוראת הצרפתית בבתי-הספר של כ"ח, אשר הביע לא-אחת דעה שלילית על רוח צרפת, ותיאר אותה כתרבות בולווארית שטחית ונעדרת מימד מוסרי, אף שהוקיר את ההגות הצרפתית והושפע לא-מעט מהפוזיטיוויזם הצרפתי. ב'מלחמת השפות' גילה עמדה מעשית מובהקת ולא נסחף בהתלהבות הלוחמנית. כלפי מניפי דגל המאבק ב'עזרה' כתב כי 'עברית ורק עברית' — רוח דמגוגיה נודף מאגיטציה כזו, ואין אני יכול להשתתף בה'.³⁵ אחת הסיבות לעמדתו זו היו הספקות שגילה בכל הנוגע ליכולתה של העברית לשמש להוראת המדעים, אף שידע להצביע על הישגיה של העברית בבתי-הספר העבריים בירושלים ובפ"ו.³⁶ עוד קודם ל'מלחמת השפות' לא התרשם אחד העם מהביקורת שהוטחה נגד כ"ח, ורחח את הטענה ש'בבתי-הספר ביפו' — רוח צרפתי!³⁷ מעניין לעמוד על נימוקיו, שכן הם מאירים את ההבדל בין ידיעת הלשון לבין אוריינטציה תרבותית.

אחד העם לא נחרד מרוח צרפת בגימנסיה העברית ביפו, משום שלא חשב כי 'מבני יפו תצא תורת החנוך ותוושע השפה העברית'.³⁸ כלומר, לא התלמידים הספרדיים של כ"ח הם תקווה של התחייה העברית. אף שעמדתו העקרונית היתה כי יש לסלק את המחיצה בין השכלה כללית לבין הרוח העברית, וכי לא תיתכן השכלה כללית ברוח העברית בלי השפה העברית, גרס כי בבתי-הספר העירוניים צריכה להתקיים דו-לשוניות ואף תלת-לשוניות, כמו בגימנסיות בכל ארץ תרבותית. אחד העם אף הניח שתלמיד יוכל להגיע בתוך שלושה חודשים לרמת ידיעות מספקת בשפה, שתאפשר לו ללמוד בה גאוגרפיה, היסטוריה, גאומטריה וכו'. בהשפעה הצרפתית באמצעות כ"ח לא ראה מיסיונריות צרפתית מסוכנת, אלא הוראה בעלת אופי מעשי מובהק. בלוואנט, כתב, קשה לטפס בסולם החברתי והכלכלי בלי ידיעת הצרפתית. אילו לימדו בבתי-הספר של כ"ח היסטוריה ישראלית או ספרות עברית בצרפתית, היה אחד העם נזעק, מפני שלימוד ספרות לאומית בלשון זרה היה בעיניו מעשה מובהק של היטמעות, אבל כדבר הזה לא נעשה שם, כתב.³⁹ הביקורת שמתח אחד העם על הוראת הצרפתית בכ"ח נסבה על כך שהתלמידים רוכשים ידיעה שטחית בלבד של השפה. כן טען, כמו הירשברג, שכנות אינן זקוקות כלל לשפה זרה ודי להן בלימוד מלאכות הבית, בעיקר מלאכת התפירה; 'לשון צרפת למה להן?' תהה.⁴⁰ דומה שיחסו

34 בגימנסיה העברית ביפו למדו גם גרמנית ולטינית, ערבית ותורכית, וכן אורגנו שיעורי עזר בלשונות האלה. ראה כתבותיו של דוד סמילנסקי בתוך: 'י' כץ (עורך), עיר נולדת, תל-אביב 1981, עמ' 125-127.

35 אחד העם, אגרות, ה, ירושלים-ברלין תרפ"ד, עמ' 53. מכתב ל' קלוזנר מיום 25 במאי 1913.

36 אחד העם (לעיל, הערה 2), עמ' קפד.

37 שם. התלמידים, כתב, ידעו 'מעט עברית בשביל בית הכנסת ומעט צרפתית בשביל השוק', ראה: שם, עמ' קנה. צרפתית החלו ללמד בכיתה השנייה והקדישו לה חמש שעות בכל כיתה. בכיתות הגבוהות למדו גם ידיעת הטבע בצרפתית עוד שעה או שתיים.

38 שם, וראה גם מאמרו 'החנוך הלאומי' (שם), ד, עמ' קלג-קמד.

39 אחד העם (לעיל, הערה 2), עמ' קצו. בכל מקרה, הוא גרס שהעברית היתה 'ללשונן העצמית של התלמידות', שם, עמ' קצד.

40 שם, עמ' קצו. כ"ח, כתב, אינה מתכוונת ללמד 'אידיאות' ו'אידיאליזם' אלא לתת לבני עניים השכלה שימושית, שם, עמ' קצו, הערה 1.

הסלחני והסובלני כלפי הוראת הצרפתית בכי"ח נבע במידה לא-מעטה מההרכב העדתי של תלמידי בתי-הספר הללו.

שפה לאומית הוכנה על-ידי אחד העם כלשון הספרות ולא כלשון דיבור. מצב השפה בצרפת עצמה שימש לו דגם להפרדה בין שפת התרבות והספרות לבין השפה המדוברת. בצרפת, כתב בהשוואה שלא ממין העניין, נהוגים דיאלקטים שונים, ומה שמגבש את ‘רוח צרפת’ ומעניק לה את ייחודה איננה הלשון המדוברת אלא לשון הספרות. כיוון שסבר שתרכות מיוצגת על-ידי הספרות הגבוהה, שהיא היא המגלמת את ה‘רוח’ ויוצרת אותה כאחד,⁴¹ יכול היה לגלות איפוק רב כלפי הנוכחות של הצרפתית – והגרמנית – בבתי-הספר העירוניים ולהכיר בתועלת ובחשיבות של חינוך דו-לשוני. לכאורה היה צריך לחשוש מפני הפיכת הגרמנית לשפת ההשכלה הגבוהה הטכנית, אך תפיסתו המעשית והנחתו שלצורכי הוראה אפשר להשתמש גם בשפה זרה – כלומר המודל הדו-לשוני שלו – מנעו ממנו להצטרף ללוחמים את מלחמתה של השפה העברית ב‘עזרה’ או למבקריה החריפים של כי"ח.

כך או כך, הצרפתית והגרמנית סיימו את תפקידן כשפה לועזית ראשית עם תום מלחמת-העולם הראשונה. בשנת 1919 סיכם א"ש ולדשטין ב‘קונטרס’ את תולדות התחרות הלשונית ואת ה‘מיתה הטבעית’ של הגרמנית והצרפתית כך:

אפילו המלחמה הידועה ב‘עזרה’ לא היתה מלחמת שפות... זו היתה התפרצות פתאומית נגד לחץ מבחוץ. באה חברה יהודית-זרה ורצתה להשפיע עלינו רק טובה; את השפה הגרמנית ביחד עם ההשפעה הגרמנית. היא נגעה באינסטינקט הלאומי הבריא של הישוב הארץ ישראלי, והריאקציה הקפיצית, שנולדה מנגיעה זו, פוצצה בפעם אחת את כל המנגנון של אותה החברה היהודית-גרמנית, למרות ההשפעה הגדולה שהיתה אז לגרמניה על תורכיה ועל ארץ-ישראל. ואם עדין מהבהבת בארץ האש הזרה של החברה היהודית הזרה השניה, האליאנס הצרפתית, אי אנחנו נוקפים אפילו באצבע קטנה כדי לכתותה, משום שאנחנו בטוחים בכח הבחירה הטבעית שתכחיד את כל מה שאין לו זכות הקיום.⁴²

‘סכנת’ השפה האנגלית, שעתידה היתה להפוך לשפה האירופית העיקרית עם התבססות המנדט הבריטי, עדיין לא נראתה באופק.

רוח צרפת והתרבות העברית

רוח צרפת נחשבה מתחרה מסוכנת לתרבות העברית במשך כשני עשורים משום שנתמכה על-ידי גורמים רבי השפעה ומשום שנחשבה כמייצגת בעת ובעונה אחת תרבות חילונית, אנטי-לאומית ושטחית (‘לונטנינית’). לאמיתו-של-דבר כוונה עיקר הביקורת נגד חינוך ‘אירופי’ בכפר היוצר שכבת איכרים בעלי ציפיות תרבותיות מופרזות, שעמדה בניגוד לטיפוס האיכר השורשי הפשוט (על-פי הדגם הרוסי או הצרפתי). רוח צרפת כדגם תרבותי עקרוני כולל, כמייצגת תרבות לאומית ואנושית, זכתה על-פי-רוב ליחס שלילי. אחד העם, שהבין את ערך הצרפתית כשפת תקשורת

41 ריב לשונות, (שם), ד, קיח-קיט.

42 א"ש ולדשטין, ‘מכתב לחברים בחוץ לארץ’, קונטרס, ה (תרע"ט), עמ' 55-57.

בלוונט, ראה בצרפת את מולדת האנטישמיות המודרנית ומגלמת את הרוח הקדנטי של קץ המאה. לצרפת המהפכנית הרדיקלית חש רק מעט אהדה, שכן ראה בנסיונה של המהפכה הצרפתית לבנות תרבות חדשה מן היסוד נסיון כושל, המעיד שלא ניתן למחוק את מורשת העבר. עיתוניו של בן-יהודה נראו לו על כן כמסוכנים יותר לרוח העברית, בגלל ההשפעה הצרפתית עליהם, מאשר בתי-הספר של כ"ח. כמעט לא נמצא בספרות התקופה גילויי הערצה לצרפת וקריאה לחקות דפוס זה או אחר של חייה הציבוריים והתרבותיים. פיינברג, שראה בצרפת 'ארץ החופש' (את גרמניה, לעומת זאת, הגדיר כ'ציביליזציה' וששהותו בצרפת הטביעה עליו חותם עמוק, ייחל כבר בשנת 1906 שבריתניה — ולא צרפת — תשחרר את ארץ-ישראל מהשלטון התורכי ותהפוך אותה לארץ מודרנית.⁴³ חותמה של הצרפתית בתרבות היהודית החדשה השתמר באופן שולי ביותר ולא היה כמעט בשום תחום נסיון לחקות 'דגם צרפתי' בתחום כלשהו. ניתן, כמובן, לזהות השפעה ספרותית על סופרים ומשוררים שונים, והשפעה צרפתית על הציור הארצישראלי בשנות השלושים, אך לא יותר מכך.

אין פירוש הדבר שלא היתה ההיכרות עם התרבות הצרפתית. ספרות צרפתית היתה חלק נכבד מחומר הקריאה של המשכיל הארצישראלי והיה עניין במתרחש בתחומים שונים של ההווה הצרפתית. בשנים 1882-1917 תורגם לעברית מבחר מרשים מן הספרות הצרפתית — שטובריאן, פרנס, הוגו, פלובר, רולן, זולא, מופסן, מולייר, בלזק, רוסו וולטיר, סטנדל ועוד.⁴⁴ כן תורגמו ספרי

43 אבשלום פיינברג, כתבים ומכתבים, בעריכת א' אמיר, חיפה 1971, עמ' 18, 170.

44 על אינוונטר הספרים בצרפתית בספריות בארץ-ישראל ראה הנתונים אצל ד' שידורסקי, ספרייה וספר בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מנית, ירושלים 1990, עמ' 95, 298. בספריית שערי ציון היו כ-150 ספרים בצרפתית והיו להם, לפי עדות איזנשטדט-ברזילי 'קוראים רבים', ראה: שם, עמ' 99. על רשימת התרגומים מצרפתית ראה: ד' ו' שביט, 'למלא את הארץ ספרים: ספרות מקורית לעומת ספרות מתורגמת בתהליך יצירתה של המרכז הספרותי בארץ-ישראל', הספרות, 25 (אוקטובר 1977), עמ' 45-68. בקובצי 'פת', למשל, לא תורגם דבר מצרפתית, אך בתוכנית ההוצאה-לאור של המשרד הארצישראלי בימי המלחמה נכללו רומנים של דודא, שטובריאן ואנטול פרנס. בחוברות 'לעם' למדע פופולרי ראתה אור רק חוברת אחת (מתוך 89) שעניינה 'צרפתי', והיא הוקדשה ללואי פסטר. בתקופת היישוב, אע"פ כן, היה מספר הסרטים מתוצרת צרפת שהוקרנו בארץ בתחתית הרשימה ביחס לסרטים רוסיים, אמריקניים, אנגליים וגרמניים.

סקר שערך מרכז הסתדרות המורים בראשית קיץ תרפ"ח מביא כמה נתונים מעניינים על האוריינטציה התרבותית של המורים העברים. בסקר השתתפו 430 מורים (מהם 331 מורים ו-119 מורות), כלומר 77.8% מחברי ההסתדרות. בודדים בלבד הצהירו על צרפתית כשפת אמם (צרפתית מופיעה בסעיף שונות, ועל כן אין לדעת לכמה מהם היתה שפת האם). על השאלה מהי הספרות שעליה חונכו המורים וממנה הושפעו ביותר השיבו 16 מורים עברית-צרפתית (3.7%) לעומת עברית-רוסית — 94, ועברית-גרמנית — 22. (ועברית-רוסית-גרמנית — 20). הספרות הצרפתית הוזכרה ב-45 תשובות לעומת הרוסית ב-196 תשובות והגרמנית ב-127 תשובות. בתשובה לשאלה מהן השפות שבהן קוראים המורים והמורות לבד מהשפה העברית, הוזכרו 68 מורים את הצרפתית כשפת קריאה שנייה, לעומת 214 שהזכירו את הגרמנית, 176 את הרוסית ו-120 את האנגלית. מסקר חלקי זה של מיגזר מרכזי של האינטליגנציה הלאומית (או של 'הקורא המשכיל') יוצא כי לספרות הצרפתית המתורגמת היה מעמד חשוב, אף כי משני, לעומת ספרות מתורגמת מלשונות אחרות, וגם יכולת הקריאה בצרפתית היתה קיימת אצל חלק מהמורים. אין בסקר פרטים על העדפות ספרותיות. ראה 'המורה במספרים', ד' קמחי (עורך), ספר היובל של הסתדרות המורים תרס"ג-תרפ"ח, ירושלים 1929, עמ' 302-317. כשמדובר על 'יבוא פריטי תרבות' לתרבות הארצישראלית ראוי כמדומה להבחין בין רכיבי תרבות שהיו חלק ממסענים התרבותיים של קבוצות עולים שונים ('עליית רכיבי תרבות') לבין פריטי תרבות שיובאו על-ידי סוכנים שונים ('יבוא פריטי תרבות'). בתקופת המנדט רכיבים של תרבות צרפת (או ספרות סקנדינבית) יובאו על-ידי סוכני תרבות כמו תרגומי ספרות, הצגות תיאטרון וכדומה. גם רכיבי תרבות אנגלית שייכים לאותה קטגוריה. כ"ח, כמובן, הוסיף לפעול גם בתקופת המנדט וב-1944, למשל, למדו במוסדותיו כ-3000 תלמידים. חלק מהבוגרים היה בוודאי צרכן של תרבות בצרפתית, אבל אין לי נתונים על כך.

מחקר והגות. אחרי השפעת כל אחד מתחומים אלה יש לעקוב בנפרד, אך לא נוצרה השפעה מצטברת ולא היתה 'אוריינטציה תרבותית צרפתית'. אפשר אף לומר כי מבין הארצות האירופיות שהיתה להן מסורת של השפעה בארץ-ישראל ושהיו בעלות מעמד מרכזי בתרבות העולמית, צרפת היתה הארץ האירופית בעלת ההשפעה התרבותית המועטה על התגבשות התרבות העברית החדשה. ירידתה של הגרמנית ביישוב, לעומת זאת, לא השפיעה, מסיבות שונות, על המשך ההשפעה המעצבת העמוקה של תרבות גרמנית ושל 'רוח גרמניה' על התרבות העברית. בעקבות שקיעת הגרמנית והצרפתית נותר לעברית להתמודד על מעמד הבלעדיות שלה עם מגוון השפות שהביאו העדות השונות מארצות מוצאן. המעמד שרכשה לעצמה לפני המלחמה ושקיעת השפות הזרות החלופיות מסבירים מדוע היתה התפתחותו הלשונית והתרבותית של היישוב שונה מהתפתחותם הלשונית והתרבותית של עמים אחרים תחת שלטון קולוניאלי. הופעת האנגלית לא שינתה מצב זה ולא יכלה לשנותו. אף-על-פי שמצב ההטרוגניות התרבותית נמשך, ואך העמיק, הצליחה התרבות העברית לזכות בדומיננטיות. השפעתן של תרבויות זרות לא נעשתה מחוצה לה או מתוך תחרות איתה אלא נספגה בה; היתה זו השפעה על התרבות העברית ולא יצירה של תרבות משנה או תרבויות משנה נוספות בצידה.

